

TÜRKİYE-İRAN BAĞLAMINDA ATATÜRK VE RIZA ŞAH DÖNEMİ MODERNLEŞME SÜRECİ

Büşra Rızai

Giriş

Modernlik söylemi, sosyoloji literatüründe geniş bir yere sahip olmuştur. Aydınlanma dönemiyle değişen dünya algılaması doğaya, coğrafyaya, tekniğe ait artan bilgilenmeye ve akli öne çıkaran felsefi düşünmeye bağlı olarak bilimsel, kültürel ve sosyal alanda yeni ve değişmekte olan bir durumu ortaya çıkarmıştır. Değişme, çok yönlü ve karmaşık bir kavramdır. Hareket nasıl fiziksel bir gerçekse değişme de toplumsal bir gerçektir. Değişme, doğası gereği çatışmalı ve aşamalı bir süreçtir. Modernleşme süreci de bir değişme sürecidir. İki yüzyıldan uzun bir süredir Avrupa modernitesi, Türkiye ve İran gibi Avrupalı olmayan toplumlar tarafından modernleşmenin benimsenmesinde yegâne model olarak algılanmıştır. Modern olmak, sanayileşmiş bir toplum üzerinde yükselen güçlü, merkezi bir devlet sahibi olmak demektir.¹ Modern Avrupa toplumlarındaki ilerlemenin eş zamanlı gelişmeler olan Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizmi ile Doğuya karşı girilen savaşlardan istifade ettiği gerçeği ile birlikte Ortadoğu'da modernizasyon süreci savunmacı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.² Türkiye ve İran modernleşmesi benzer kaygıların ürünü olmakla birlikte ülke gerçekleri bu süreçte belirleyici etkiler göstermektedir. Değişik türde toplumları birbirleriyle karşılaştıkları Yakın Doğu, büyük üstünlüklere sahiptir. Toplumlar arasına ilişkilerin çokluğu Yakın Doğu'yu uygarlıkların beşiği olarak saymıştır. Uygarlıklar, çeşitli toplumların karşılıklı ilişkilerinin bir ürünüdür. Doğrusu

¹ Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 3.

² Atabaki, T. (2010). *Devlet ve Maduniyet. Türkiye ve İran'da Modernleşme Toplum ve Devlet*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.4.

bu, bütün toplum bilimlerinin ilk gerçeğidir. Ancak günümüzde Batı bütün uygarlıkların ve toplumsal ilerlemenin tek kaynağı sayıldığı için bu gerçek, gözden uzak tutulmuş. Bir toplum kimliğinin bilincine ancak başka ve kendisinden farklı toplumlarla yapacağı karşılaştırmalar sonucunda varabilir.³

Atatürk ve Rıza Şah önderliğindeki değişim hareketlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi iki ülkenin modernleşme süreçlerini anlayabilmek adına önemlidir. Sosyolojik anlayışın ürettiği modernleşme olgusunu iki ülke deneyimlerinin etkisiyle farklı biçimde okumanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Türkiye ve İran Ortadoğu'nun iki önemli ülkesi konumundadır. Türkler açısından İran coğrafyası, köprü vazifesi gören her daim stratejik öneme sahip olan bir bölge olmuştur. İran, Türk kamuoyunda her zaman önemli bir yerde olmuştur. Batı kaynaklı modernlik paradigması, Batı dışı toplumlardan olan Türkiye ve İran'da aldığı anlam ve Türk modernleşmesinin İran'a olan etkisini incelemek oldukça mühimdir. Hem Türkiye hem İran kökleri uzun bir geçmişe dayalı ve boyutları çok yönlü ülkelerdir. Tarihte Doğu-Batı ilişkilerini en yoğun ve en geniş ölçüde yaşamış ülkelerden biri Türkiye'dir. Doğu- Batı ilişkileri içinde ve merkezinde bulunmaktayız. Stratejik olarak İran ve Türkiye her daim önemini koruyan iki komşu ülke konumunda olmuştur. Farklı sebeplerle kendi toplumlarında "kahraman" olan bu liderlerin devlet yaratma konusundaki görüşlerinin ortak olması birbirlerine dostça yaklaşımlarının en büyük nedeni olmuştur. Benzer tarihi süreçler yaşayan iki ülkenin, karşılaştırılmalı bir değerlendirme ile çalışmanın daha anlaşılabilir olacağı düşünülmüştür.

Atatürk Dönemi Türk Modernleşme Deneyimi

Alexis de Tocqueville'in Fransız devrimi bağlamında söylediği "hiçbir toplum hazır olmadığı bir devrimi yapamaz" sözünün Türk toplumu için geçerli olduğunu ifade eden Mehmet Ali Kılıçbay, bu durumda Atatürk'ün şahsında simgelenen ve devrimler adıyla anılan modernleşme hamlelerini bir sürecin başlangıcı değil, başka bir sürecin ulaştığı yoğunlaşma momenti olarak değerlendirmek gerektiğini belirtir.⁴ Modernleşme süreci süreklilik bakımından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir çizgi olmakla birlikte, bu durum Cumhuriyet'in farkını görmeyi engellememelidir. Çünkü Alkan'a göre başlıca ayırt edici niteliği ulus-devleti veri alması olan Cumhuriyet modernleşmesi, bir anlamda nicel birikimlerin nitel sıçramaya dönüştüğü bir aşamadır. Islahat Fermanı'nda Osmanlı devletinin medeni milletler arasında hak ettiği

³ Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*. Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 87

⁴ Kılıçbay, M. A. (2000). Türk Modernleş(eme)misi Türk Post-Modernleşmesi, *Doğu Batı*, s. 158

yeri alması şeklinde ortaya konulan hedef, Cumhuriyet döneminde “muasır medeniyete ulaşma” şeklinde formüle edilen kapsamlı bir değişim programı haline gelmiştir.⁵ Modern Türkiye’nin babası olarak betimlenen Atatürk yeni Türkiye’nin yaratılmasında Batılı bir tarz benimserken, geleneksel sosyal yapıyı dönüştürme amacıyla modernleşmeyi gündelik hayat eylemlerinden gerçekleştirmiştir. Batı uygarlığının 19. yüzyıl aşaması, bilimin egemen duruma geldiği yüzyıl olarak tanımlanır. Çok çapraşık bir süreci oldukça basitleştiren bu görüş, her şeye rağmen bu yüzyılın gerçekten önemli bir özelliğini belirler. Atatürk’ün düşüncesinin belki en belirgin karakteri, zamanı böyle bir değerlendirme açısından görmüş ve bu görüşten bir reform stratejisi çıkarmış olmasıdır. Atatürk, bilimin egemenliğini olumlu bir gelişme olarak algılamış, kendi sisteminin temel direği olarak değerlendirmiştir. Ona göre uygarlık, bilimin rehberliğinde yürümektedir.⁶

1923 geçmişten radikal kopuşu ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyete geçiş resmi söylemde “kopuş” terimi ile özleştirilmiştir. Cumhuriyet öncesi modernleşme adına yapılan eylemlerin arka planında “Devlet nasıl kurtulur?” Sorusu varken cumhuriyet döneminde “Devlet nasıl muhafaza edilir?” sorusu sorulmuştur. Modernleştirici öge yine Cumhuriyetten önce devlet ve devletin aydını iken Cumhuriyet döneminde ulus- devlet olmuştur.⁷ Türk modernleşmesinin iki temel direği “laiklik ve pozitivizm” olmuştur. Amaç, toplumu laikleştirmek ve modernleştirmektir. Bu amacı gerçekleştirirken devletin baskı araçları çeşitli politikalarla kullanılmıştır.⁸ Atatürk, bilimi bir araç olarak kullanmayı Batılılığın en başta gelen özelliği saymakla birlikte dini bir araç olarak kullanmayı beğenmemektedir, reddetmektedir. İslam tarihi içindeki en çok eleştirdiği nokta Müslümanlığın en başından itibaren politik bir araç olarak kullanılmış olmasıdır. Atatürk’e göre Müslümanlık nerede böyle bir nitelik kazanmışsa bir “aldatmaca” olmuştur. Asıl mesele dini bu gibi konulara bulaştırmamaktır.⁹ Atatürk’ün bilimin üstünde ısrarla durmasını açıklayan Şerif Mardin’e göre pozitif bilim, daha girmedikleri, etkinliğini göstermemiş olduğu topraklar üstünde, İstanbul’un doğusunda yaşam süren insanlarda etkin hale getirmek asıl sorunu oluşturmaktaydı. Yerel geleneklerin, küçük kümelerin, tarikatların egemenliğini

⁵ Alkan, A. T. (1993). *Doğu ve batı karşısında Cemil Meriç* (Vol. 100). Akcağ, s. 382.

⁶ Mardin, Ş., Mümtaz’er Türköne, & Önder, T. (2012). *Türkiye’de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları, s. 189.

⁷ Coşar, S. (1999). Türk Modernleşmesi: ‘Aklileşme’, ‘Patoloji’ Tıkanma, *Doğu Batı, Düşünce Dergisi*, 2(8), 59-60.

⁸ Zürcher, E. J. (2010). Kemalist Cumhuriyette Osmanlı Mirası. *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran’da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, s. 256.

⁹ Mardin, Ş. Mümtaz’er Türköne, & Önder, T. (2012). *Türkiye’de toplum ve siyaset*. s. 19.

devam ettirdiği bir bölge olan Anadolu'yu bilime inandırmak, sorun teşkil etmekteydi. Mardin'e göre asıl sorun, bilimin temel öge olarak dinin yerine nasıl geçirilebileceğiydi. Din, Anadolu insanının evrene ilişkin olarak en yüksek meşruiyet kaynağını oluşturmaktaydı. Atatürk'ün evrenini ise doğa yasaları oluşturmaktaydı. Atatürk'ün doğa yasalarını, Cumhuriyet'in temel felsefesi niteliğine getirme girişimi, Mardin'in deyişiyle, Atatürk'ün bilimi bir "uygar din" ya da "civil religion" olarak gördüğünü kanıtlar.¹⁰

Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleşen Türk modernleşmesinde Batı ile aradaki mesafeyi kapatma amacı güdülmüştür.¹¹ Laikliğin önemli bir parçası olacağı geniş, kapsamlı değişimlerin kaçınılmaz görüldüğü Türkiye'de siyasi iktidardaki dereceli dönüşümle birlikte hükümetin biçimin ne olacağı sorusu muhafazakâr kanadın çoğunluğunun meselesi haline gelmiştir.¹² Atatürk modernleşmesi, Batı kaynaklı olmakla beraber yeni bir ulus devlet yaratma politikası, laik düzen kurma amacı ve Batı'yı komple bir bakışla yaklaşmayı amaçlar. Değişimler beraberinde sancılı süreçleri de doğurmuştur. Batı medeniyetinden alınan kurumların mevcut yapılara uyarlanması peşinde uyumsuzlukları da getirmiştir. Bundan dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında kimlik bunalımı ortaya çıkmıştır.¹³ Atatürk dönemi Türk modernleşmesi incelenirken iki temel kavram ön plana çıkar. Bu kavramlardan ilk olarak ele alınacak olanı "kopuş" diğeri ise "devamlılıktır." Kopuş, Osmanlı'dan ayrılan 1923'ten başlayan ulus-devlet temelli modernleşmedir. Devamlılık ise yukarıdan aşağıya, devlet merkezli bir modernleşme süreci olmuştur.¹⁴ Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin en önemli adımlarından biri olan Latin alfabesinin kabulü, Türkiye Cumhuriyeti'nin yönünü tamamen Batı'ya dönüşünün Doğu'dan kopuşunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Mustafa Kemal'e göre Arap harfleri esaslı Osmanlı alfabesinin anlaşılmasının ve ifade edilmesinin zor olması aynı zamanda Türk dili yapısına da uygunluğunun olmaması, kaldırılmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü bu durum kültür ve eğitim alanındaki ilerlemeye bir engel oluşturmaktadır.¹⁵ Alfabe seferberliği sonucunda Atatürk ülkeyi dolaşarak hızlı bir şekilde değişikli-

¹⁰ A.g.e., s. 230-231.

¹¹ İnalçık, H. (2007). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, s. 52.

¹² A.g.e., s.41.

¹³ İnsel, A. (2001). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul, s. 22.

¹⁴ Kayalı, K. (2015). *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs ve 12 Mart*, İletişim Yayınları, 6. Basım, İstanbul, s. 550.

¹⁵ Lewis, D. (2008). *Orta Asya'daki tiranlığın cazibesi*. New York: Columbia Üniversitesi Yayınları, s. 374.

ğin yayılmasını istemiştir.¹⁶ Harf İnkılabının başarısı dilde reform isteyenleri cesaretlendirdiği için hemen bir reform programı oluşturulup Türk Dil Kurumu kurulmuştur.¹⁷ Reform hareketleri kırsal kesimde yaşayan insanları etkilememiştir çünkü Anadolu'da bir köylü çoban hayatında fes takmamış veya eşi peçeli olmamıştır. Okuma yazması olmadığı için harflerin dünyası da onun için önemsizdir. Buradaki en önemli girişim, reformu köylere yayma amacıyla modern teknikleri anlatmak, laik bir tutum oluşturmak için Köy Enstitüleri'nin kurulması olmuştur.¹⁸ Cumhuriyet dönemi modernleşme anlayışını, Osmanlı dönemi modernleşme anlayışından ayıran önemli bir nokta Cumhuriyet bürokrasisinin seçilmiş, ayrıcalıklı kadrosunu yeni sistemin ana unsuru olan ulus-devlet yapısı ile ilgili köklü bir yapı anlayışıdır. Geleneksel dönem modernleşme öncü kesimleriyle, Cumhuriyet dönemi modernleşme kesimlerini karşılaştırdığımızda, Osmanlı dönemi modernleşme reformcularının yapmayı amaçladığı geleneksel yapıyı koruyup onarmak düşüncesi yerini ortadan kaldırmayı, yerine tamamen yeni bir toplumsal düzeni getirmeyi hedefleyen Kemalist reformcu kesimlere bırakmıştır.¹⁹ Türk modernleşmesinin temel amacı, Türk toplumunu laik bir ideolojiye dayanan modernleşme süreci yaşatmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için ise devletin gücü otoriter bir yaklaşım ile halka uygulanmaya çalışılmıştır.²⁰

Rıza Şah Dönemi İran Modernleşme Deneyimi

İran'da modernleşme fikri Batı karşısında var olabilme mücadelesi olarak gündeme gelmiştir. Yenileşme isteğinin temel nedeni, devleti güçlendirme ve yabancı baskılarına karşı koyabilme olduğu için Batı tarzı yenileşme çabaları ilk önce askeri kurumlarda kendini göstermiştir. Batının gücüne karşı koyabilmek için modernleşmek; modernleşmek için de Batının desteğine ihtiyaç duyulmuştur. İran'ın komşusu Türkiye'ye benzer modernleşme süreçlerinden geçmektedir ve bu İran'ı oldukça etkilemiştir. İran, Batı ülkeleri gibi tarihi bir süreç sonucunda modernleşmiş bir devlet ve toplum değildir. İran devleti, uğradığı askeri yenilgiler sonucunda, güçlü bir devlet olma amacıyla modernleşmeyi bir devlet planı olarak başlatmıştır. Başka taraftan İran bir dönem askeri işgal altında kalmış ve devlet idaresi görünüşte dış güçlerden bağımsız olarak görünse de aslında kendisine ait bir iradesi olmamıştır.

¹⁶ A.g.e., s. 279.

¹⁷ A.g.e., s. 281.

¹⁸ Lerner, D. (1964). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. US: Mac-Millan Pub. Co, s. 113.

¹⁹ Sarıbay, A.Y. (1995). *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası Milli Selamet Partisi Örnekları*, (1.baskı), Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 59.

²⁰ A.g.e., s. 256.

Ancak buna rağmen hiçbir ülkenin tam sömürgesi haline gelmemiştir. Mirsepasi, İran'ın modernite deneyimini iki durum arasında sıkışıp kalmış bir toplumun modernleşme deneyimi olarak anlatmaktadır. Bir taraftan maddi ilerlemeye ulaşmak arzusu ağır basarken diğer taraftan kendi milli, ahlaki ve kültürel kimliğini kaybettiği için endişelidir. İran'da, Avrupa odaklı modernite, Meşrutiyet dönemi entelektüelleri ve otoriter Pehlevi rejimi tarafından kabul edilmiştir. Pehlevi hükümeti, toplumun geleneksel, kültürel ve sosyal dokusunu göz ardı ederek buyurgan ve şiddet içeren bir modernleşme politikası benimseyerek Batı tarzı modernleşmeyi hızlıca uygulamaya çalışmıştır. Bu politika aynı zamanda kendi içinde kendi antitezini oluşturmuştur. Modernitenin totaliter anlatısı hâkim olursa, yerli ve kimlik odaklı söylemler ortaya çıkabilir. Mirsepasi'ye göre İran'daki modernitenin hikayesi, çağdaş dünyada yaşamının bize verdiği umut ve kaygıların bir ifadesidir. İranlılar için mesele, tarihsel kimlikleriyle yeni dünyanın değerleri ve yapıları arasında denge kurmaktır. Aslında İran modernliği tarihi, bu dengeyi sağlamaya çalışmanın tarihidir. Kötü-iyi düalizmini geleneksel-modern düalizmiyle eşleştirmek yanlıştır. Gelenekler, modern hayatta var olma çabalarımızı hep engellemez. Önemli olan, kültürel gelenekler ve modern dünyanın değerleri arasında kurduğumuz ilişkidir. Mirsepasi, İran modernitesinde üç aşamadan bahsetmektedir: Bunlardan ilki, modernliği, İran kültürünün yerini alabilecek bir Batı modeli olarak, eleştirmeden kabul etmektir. İkincisi, emperyalizm ve kapitalizmi eleştiren sol paradigmaya doğru kaymadır. Üçüncü ise İslami bir söylem olan öze dönüş söylemidir.²¹

1921'de Britanya devletinin desteğiyle Rıza Şah tarafından yapılan askeri darbe Meşrutiyet rejiminin esaslarını sarsarak monarşi bir rejimin ortaya çıkışına giden yolu açmıştır. Rıza Şah düzenin ve istikrarın sağlanmasının meclisten, Meşrutiyet'ten ve Anayasa'dan daha önemli olduğunu düşünmüştür. Bu dönemde birçok entelektüel Rıza Şah'la aynı görüştedir. Onlara göre yeni bir İran'ın inşası ve yeni bir düzenin sağlanması sadece güçlü merkezi bir iktidarın oluşmasıyla sağlanabilirdi. Rıza Şah bürokrasi, ordu ve polise temellendirilen bir karizmatik diktatörlük kurarak askeriyede, idarede, ekonomide ve yasalarda büyük değişiklikler getirmeye çalışmıştır. 1926 sonrası devlet gittikçe bir kişiyle tanınmış ve tüm ülke direkt Rıza Şah'a bağlanmıştır. Rıza Şah, yeni devletini iki ana dayanak üstüne kurmuştur: ordu ve bürokrasi. Onun saltanatı boyunca ordu on kat, bürokrasi on yedi kat büyümüştür.²² İran'daki reform girişimleri çoğunlukla, askeri yenilgilerin etkisi ile orduyu

²¹ Mirsepasi, A. (2014). *Teemmoli Der Modernite-i İranî*, Çev. Celal Tevekkoliyan, Tahran: Sales Yayınları, ss. 19-21.

²² Abrahamian, E. (2020). *Modern İran Tarihi*, D. Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 90.

güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişse de devletin ihtiyaçları dâhilinde bürokrasiden hukuka, mali disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman, yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticari ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında İran'ın bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. İran'da modernleşme, Batı tarzı anayasacılığın esas alındığı parlamentarizme dayanan devlet kurma çabasındaki Rıza Şah, seküler ve otoriter bir devlet aracılığıyla ekonomik, toplumsal, eğitimsel modernleşme programı başlatmıştır.²³

Rıza Şah, özgürlükle ve demokrasi yoluyla değil, otoriter tarzda iktisadi ve toplumsal hayatı topluca dönüştürerek İran'ı modern bir ulus devlet haline getirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla Rıza Şah'ın kurduğu bu askeri modernleşme hızlı ve radikal bir biçimde uygulanmaya koyulmuştur. İran modernleşmesinde Rıza Şah'ın asıl amacı ülkeyi kontrol etmek, güçlendirmek, ülkenin gerçekten bağımsız olabilmesi için kalkınmasını sağlamak ve ülkeyi büyük güçlere eşit koşullarda mücadele edecek kadar modernleştirmek aynı zamanda ülkenin dış etkenlere direnecek güçlü bir orduya sahip olmasıyla modern devletlerdeki gibi bir düzen sağlamaktır.²⁴ Rıza Şah genellikle büyük bir "reformcu", "çağdaşlaştırıcı" ve hatta "laikleştirici" olarak görülmektedir. Aslında yeni kurumları oluştururken başlıca hedefi başta politikada, ekonomide, toplumda ve ideolojide olmak üzere bütün alanlarda devletin gücünü oluşturmak suretiyle kendi denetim alanını genişletmektir. Ondan geriye kalan miras, yalnızca güçlü bir merkezi devlet yaratmak fikrine sapanmış bu takıntılı aklın yan ürünleridir.²⁵

Türk ve İran Modernleşme Süreci Değerlendirmesi

Türk ve İran modernleşmesinin temel özelliği, Batı tekniklerinin hayatı kolaylaştırıcı etkisiyle, Batı'nın ortalama refah seviyesini tüm topluma yayma başarısının yanında siyaset ve kamu alanının belli yasal çerçevelerde tanımlanması ve bunu genel irade bağlamında uyma kararlılığı göstermesine duyulan hayranlıkla başlamış olmasıdır. Her şeyden önce belirleyici dinamik, yaşanan askeri yenilgilere de bağlı olarak acil bir değişme ihtiyacı hissetmeleri ve çağın değiştiğini fark etmeleridir. Çok yönlü bir değişime eklemli modernleşme, devletin güçlendirilmesi ve devletin tüm toplumu hem toplum hem birey düzeyinde kuşatması sonucu doğmuştur. Modernleşme isteği, Türk ve

²³ Axworthy, M. (2016). *İran Altın İmparatorluğu Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, (Çev. Özlem Gıtmaz), Say Yay, s. 276.

²⁴ A.g.e., s. 276.

²⁵ A.g.e., ss. 97-98.

İran bağlamında Batılı güçlerin askeri, siyasi ve ekonomik üstünlüklerinin artması sonucu harekete geçmiştir. Modernleşmenin doğal gelişim çizgisinde yeni hayat, kendi siyasal düzeni için ideolojik talepleri gündeme getirmiştir. Bu ideolojik taleplerin ana belirleyicileri özgürlük ve bağlılık kodlarını içinde barındıran milliyetçilik, liberalizm, laiklik, inkılap düşünceleri görülebilir. Türk ve İran modernleşmesi farklı öğeleri içinde barındırmakla birlikte, Batı örneği esas alınmıştır. Devlet eliyle ve devlet öncelikli yenileşme Türk ve İran modernleşmesinin ortak noktasıdır. Black, Türkiye ve İran'ın modernleşme atılımlarının yakın tarihi dönemde başlamasını Fransız İhtilali'nin bu iki toplumun siyasal çağdaşlaşma dürtüsünde etkin olduğunu düşünmüştür. Daha önce modernleşmeyi başaran toplumların hazır modellerinin karşılığında durması modernleşmeyi hedefleyen toplumların yönlerini bulmalarına yardım edecek nitelikte somut gerçeklere dönüşmüştür. Modernleşme sürecine girmeden önce nüfus ve toprak sürekliliği olup olmadığı veya toprak ve halkların yeniden bütünleşme zorunluluğu ile karşılaşp karşılaşmadığı Türkiye ve İran'ın modernleşme süreci için önemlidir.²⁶ Türk ve İran modernleşmesinde dış etkenlere karşı "güçlü devlet" imajı önemli bir ideolojidir. Bu durumu meşrulaştırmak için ferdi haklar ve toplumsal rıza egemen devletin muktedirliği içine çekilir, fert ve toplumun devletle özdeşleştirildiği, fert ve toplumdan fedakâr olmasının istendiği ve devletin önce geldiği kutsal bir hava oluşturulur. Black, Türkiye ve İran'ın dışarıdan doğrudan doğruya bir müdahale olmaksızın ama daha önce modernleşen toplumlardan dolayı olarak etki altında kaldıklarını belirtmiştir. Bu ülkeler uzun bürokratik deneyimlerle bir devlet geleneği içinde ülke bütünlüğü sağlamayı başarmıştır ancak zaman zaman yabancı güdülerin müdahalesine de maruz kalmışlardır fakat hiçbir yabancı gücün tam anlamıyla sömürgesi olmamıştır.²⁷

Türk ve İran modernleşmesi milli bir mücadele sonucu yeni bağımsız, milliyetçi ve laik devletlere dönüşme amacı taşımışlardır. Batı medeniyetine dahil olabilmek için bağımsızlıklarını koruyarak ve milli kimliklerine dayalı toplum yaratarak hemen hemen aynı zamanda iki karizmatik lider olan Atatürk ve Rıza Şah önderliğinde köklü değişikliklere girişmişlerdir. Çok yönlü emperyalizmin hüküm sürdüğü dünyada var olma kaygılarını güdüleyen tam bağımsızlık düşünceleri, yaşanan tarihi sürecin yıkıcı olduğu kadar birleştirici zemininde, siyasal yapının dönüştürülmesinden, toplumsal geriliğin aşılmasına kadar geniş bir alanda kalıcı ve acil çözümler üretmelerini zorunlu kılan çağın gereğini yerine getirme arzuları ile birleşmiş kendi milli kimliklerini geliştiren ama aynı zamanda çağın yakalanmasına imkân sağlayan

²⁶ Black, C. E. (1989). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Ankara: Verso Yayınları, s. 120.

²⁷ A.g.e., ss. 121-124.

bir yönelim doğurmuştur. Batılı değerler ve anlayışlar üzerinden bağımsız milli devlet ve toplum yaratma tepeden inmeci modernleşme için ideolojik bir tutum olduğu kadar, buldukları siyasal pozisyon icabı tercihli bir yöntem olmuştur. Modernleşme, tarihsel süreç içinde, geleneksel toplumların modern olana bakarak kendini ona uyarılma çabalarının adıdır. Bu anlamlandırmada moderne göre tarihin neresinde durulduğu önemli olduğu kadar onunla ilişki biçimi temel belirleyicidir. Gerçekten de modernlik, tarihin bir doğru üzerinden daima ileriye doğru gittiği önermesine yaslanmış; Batı Avrupa muhayyilesinin, coğrafi keşiflerle değişen dünya algılamasının içine yerleştirdiği ilkel, geleneksel, modern üçlemesi kendine ve kendi dışına bakarak biçimlenmiştir. Coğrafi keşiflerin ardından hızlanan sömürgecilğe ve bilimsel buluşlarda artan bilgisine bağlı olarak modern Batı Avrupa ilk toplumsal refahın ve endüstrileşmenin yaşandığı ve bunu sürdürebilmek için kendi dışına bağımlı olması zihni ve maddi egemenlik düşüncesine yeni bir açılım getirmiştir. Kendini tarihin belirleyicisi olarak gören zihni dönüşüm işte bu dönemde ortaya çıkmış; kendi ileriliğini en iyi olarak görerek kendi geleneksel dünyalarında bütünlükçü dünya tasavvurları geliştirmiş olan toplumları ekonomik ve askeri üstünlükleri ile hammadde ve pazar için uygun hale getirmeye zorlamışlardır. Geleneğin aşınması ile başlayan çok yönlü kriz bu toplumlarda içine kapanma ya da krizi derinleştirerek modernliğin imkanlarına ulaşmak olarak iki yönlü etki yapmıştır. İçeride kapanmak geçici çözümler üreten derinleşen krize bağlı olarak Batı modernliğine uyarılma yolu seçeneksiz kalmıştır.

Modernleşme dediğimiz süreç bu kriz durumundan nemalanarak şekillenmiş; bir üslup oluşturmuştur. Modernleşme zorunluluğunu belirleyen durumlar tüm Batı dışı toplumlarda aynı şekilde biçimlenmemiş; belli bir tarihi olan ve tarihsel süreç içinde daha büyük kültürel ve siyasal birliklikler gerçekleştirmiş toplumlarda modernleşme dış etkilerin yarattığı baskı ile içeride dönük değişim ihtiyacı olarak ortaya çıkmıştır. Tarihi olmayan toplumlarda modernleşme sömürgeci gücün doğrudan belirleyiciliği ile gerçekleşirken kendi inisiyatifleri ile buna yönelen toplumlarda zorlu bir süreç başlamıştır. Türk ve İran modernleşme pratikleri tepeden inmeci modernleşme modellerinin başat örnekleridir. Başlangıçta daha çok devletin modernizasyonuna yönelik olan çabalar Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde toplumsal alanın devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürülmesine sahne olmuştur. Farklı nedenlere dayalı olarak kendi toplumlarında kahraman bu karizmatik liderlerin çağın gereği milli devlet yaratma ülkülerinin ortak olması birbirlerine dostça bakmalarının da en büyük nedenidir. Modernleşme pratiklerinde ülke öncelikleri olmakla birlikte daha çok Rıza Şah Atatürk'ü izlemiştir. Tek bu amaçla olmasa bile yurt dışına tek ziyareti Atatürk'ün Türkiye'sine yapmış olması anlamlıdır. Atatürk'te Rıza Şah'ın İran'da yaptığı modernleş-

me adımlarını yakından takip etmiş ve Türkiye gibi İran'ında batılılaşmasını arzulamıştır. Belki bunda kendi yaptıklarını haklı çıkarma düşüncesi varsa da muhatap alacağı ülkenin kendi ülke gerçekleri ile benzer olmasını istemiştir. Türk inkılapları, Türk toplumunu çağdaş uygarlığa çıkarmada belli bir bütünlüğü yakalamak için radikal yapılırken İran'da Rıza Şah'ın keyfiyeti ve Şii ulemanın görece tavrı içeriğinin ve uygulamanın farklılaşmasına yol açmıştır. Atatürk ilke ve inkılapları Türk toplumuna milliyetçi ve Batılı bir ideolojik çerçeve sunarak dünya görüşü kazandırırken, Rıza Şah'ın girişimleri ideoloji yoksunluğundan dolayı birer reform olarak kalmıştır. Belirleyici oldukları tarihsel sürece damgalarını vurmalarının dışında ideoloji ve toplumsal örgüt yaratma yetenekleri Atatürk ve Rıza Şah'ın geleceğe taşınmalarını da belirlemiştir.

Türk ve İran modernleşme pratikleri tepeden inme modernleşme modellerinin başat örnekleridir. Başlangıçta daha çok devletin modernizasyonuna yönelik olan çabalar Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde toplumsal alanın devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürülmesine sahne olmuştur. Farklı nedenlere dayalı olarak kendi toplumlarında kahraman bu karizmatik liderlerin çağın gereği milli devlet yaratma ülkülerinin ortak olması birbirlerine dostça bakmalarının da en büyük nedenidir. Modernleşme pratiklerinde ülke öncelikleri olmakla birlikte daha çok Rıza Şah Atatürk'ü izlemiştir. Tek bu amaçla olmasa bile yurt dışına tek ziyareti Atatürk'ün Türkiye'sine yapmış olması anlamlıdır. Atatürk'te Rıza Şah'ın İran'da yaptığı modernleşme adımlarını yakından takip etmiş ve Türkiye gibi İran'ında batılılaşmasını arzulamıştır. Belki bunda kendi yaptıklarını haklı çıkarma düşüncesi varsa da muhatap alacağı ülkenin kendi ülke gerçekleri ile benzer olmasını istemiştir. Türk inkılapları, Türk toplumunu çağdaş uygarlığa çıkarmada belli bir bütünlüğü yakalamak için radikal yapılırken İran'da Rıza Şah'ın keyfiyeti ve Şii ulemanın görece tavrı içeriğinin ve uygulamanın farklılaşmasına yol açmıştır. Atatürk ilke ve inkılapları Türk toplumuna milliyetçi ve Batılı bir ideolojik çerçeve sunarak dünya görüşü kazandırırken, Rıza Şah'ın girişimleri ideoloji yoksunluğundan dolayı birer reform olarak kalmıştır. Belirleyici oldukları tarihsel sürece damgalarını vurmalarının dışında ideoloji ve toplumsal örgüt yaratma yetenekleri Atatürk ve Rıza Şah'ın geleceğe taşınmalarını da belirlemiştir.²⁸

²⁸ Abdullah Erol, Erkan Afşar, ve Barış Kandeğer, Türkiye-İran üzerine okumalar: Devlet-siyaset-hukuk-toplum-ekonomi-kültür-din. Hiperlink Eğitim, İlet. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti., 2020, s. 26

Atatürk ve Rıza Şah Tarafından Yapılan Reformların Tarihsel Kıyaslama Çizelgesi

Atatürk Dönemi Yapılan Reformlar	Rıza Şah Döneminde Yapılan Reformlar
1 Kasım 1922'de Osmanlı Saltanatının kaldırılması.	Şubat 1921'de Rıza Şah'ın fiilen saltanata geçmesi,
3 Mart 1924'te tüm İslam dünyasının saygı duyduğu Halifeliğin kaldırılması.	1925 de, 130 yıllık Şiiiler tarafından kutsal ve İslami sayılmayan Kaçar Hanedanlığının parçalanması.
1924'te En yüksek dini makamı olan Şeyhülislam makamı kaldırılmış ve din adamlarının siyasete ve devlet işlerine karışması engellenmiştir.	Şii öğretilerinde olan "Merceiyet Makamı" Rıza Şah'ın kaldıracağı bir makam olmamıştır.
Şeri-ye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılması. Bu bakanlık bir nevi dinin siyasete müdahalesi sayılmaktadır. Bu olaydan sonra vakıf yerleri devlet idaresine geçmiştir.	
İstanbul yaklaşık beş yüz sene Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapmıştır ve her köşesi İslami anıları andırmaktadır, dolayısıyla bu meseleyi yeni Türkiye hoş karşılamamaktadır. Onun için 1924'te Anadolu'da yeni başkentin seçilmesi doğru olacaktır.	
1924'te tüm dini medreseler ve mektep hanelerin kaldırılması, karma okulların açılması.	Dini Havzalara Müdahale
1924'te Dini Mahkemelerin kaldırılması ve yargı olaylarının din adamları tarafından değil de milli mahkemelerde hukukçular tarafından görülmesi ön görülmüştür.	Dini Mahkemelerin sınırlandırılması
1925'te Camide kullanmak sınırlanmasıyla, Belirli resmi kişiler hariç, dini cübbe kullanma herkese yasaklanmıştır.	Aşağıda adı geçen 8 grup hariç diğer din adamlarının dini cübbe kullanması yasaklanmıştır
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Taklit mercileri (merci-i taklit) 2. Sınavı kazanma şartıyla köylerde dinden sorumlu kişiler 3. Ehl-i Sünnet Fakihleri 4. Mihrap sahibi olan Cuma İmamları 5. Hadis rivayeti için iki müçtehiten izin alan muhaddisler 6. Sınavdan geçme kapasitesine sahip olan din talebeler 7. Fıkıh, usul ve ilahi hikmet müderrisleri 8. Gayrimüslim İranlı din adamları

<p>1925'te tüm tarikatlar ve uhuvvetler münhal ve yasak ilan edilip mal varlıkları zapt edilmiştir. Aynı zamanda tekke ve zaviye ve kutsal mekanlar kapatılmıştır.</p>	<p>İran'da Hanegahları (Tekke ve Zaviye) etkin değildir.</p>
<p>1925'te dünyada uygar milletlerinin ortak kullandığı yani Batı'da kullanılan şapka ve kıyafetin kullanması istenmiş ve fes giyilmesi ceza sayılmıştır.</p>	<p>31 Aralık 1928'de kıyafet değişimi yasa meclisten geçmiş, bu yasa herkesin aynı kıyafeti giymesini zorunlu kılmıştır. 1935'te Rıza Şah, Türkiye ziyareti dönüşünden sonra halkın Pehlevi Şapkası giymesini de yasaklamış ve onun yerine fötr giymesini zorunlu kılmıştır.</p>
<p>Kadınların kültürel toplumun modernleşmesi doğrultusunda, geleneksel kıyafetlerinde değişim istenmiştir.</p>	<p>Rıza Şah "Keşf-i Hicap Politikası"yla İran'da başörtüye yasak getirmiştir. Bu da Meşhet kenti başta olmak üzere birçok yerde gösterilere neden olmuş, bu protestolar sert bir şekilde polis tarafından bastırılmış ve olaylarda birçok insan hayatını kaybetmiştir. İran'da başörtünün kaldırılması, dört aşamada gerçekleşmiştir: Polisin başörtüsüz kadınları koruması, Başörtünün kaldırılmasıyla ilgili okullarda toplantılar yapılması, Başörtünün kaldırılması teşvik edilmesi, Karşıtlar karşısında zor kullanılması.</p>
<p>1926'da Avrupa uyumlu ve İsviçre Medeni Kanunundan esinlenen medeni kanunu meclisten geçmiştir. Bu Kanunun Ana maddeleri:</p>	<p>1927'de ilk Medeni Kanunu 1928'te Meclisten geçmiş ve genel konularda Fransa hukukundan tercüme edilmiştir. Ama kişisel durumlarda İslami hükümler geçerli olmuştur.</p>
<p>Taaddüt- ü zevcat yahut çok evlilik kaldırılmıştır, Kadınlara boşanma hakkı tanınmıştır, Müslüman kadına, gayri Müslüman erkekle evlenme İmkânı tanınmıştır; Diyet ve Miras konusunda kadın ve Erkek eşitliği tanınmıştır, Din değiştirme özgürlüğü, Müslüman ve Gayrimüslim eşitliği, İslami cezalar kaldırılmıştır.</p>	

<p>1926'da resmi nikah zorunlu kılınmış ve dini nikah kılınmasına gerek kalmamıştır ve resmi nikah dışı evliliklerden dünyaya gelen çocuklar yasa dışı sayılmıştır.</p>	
<p>28 Haziran 1928'de Mezhebi Encümenlerin menedilişi yasalaşmıştır. Bu yasaya göre tüm din, ırk, akrabalık üzerine kurulan örgütler yasaklanmıştır.</p>	<p>Dini törenler örneğin taziyeler yasaklanmamış ama sınırlanmıştır, bu törenler devletin belirlediği camilerde ve kısıtlı ve belirli saatlerde ve önceden polisten izin alarak yapılması öngörülmüş ve vaizler polisin belirlediği çerçevede vaaz vermişlerdir.</p>
	<p>Mart 1928'de yeni yılın başlaması 21 sebebiyle, Rıza şah eşiyile beraber Dua töreni için Kuma Hz. Masumenin türbesini ziyaret eder. Rıza Şah'ın eşinin başı açık olmasından dolayı Ayetullah Şeyh Muhammet Takı Bafkı, bu duruma itiraz eder ama Rıza Şah onun itirazını dinlemeyerek Şeyhi hapse attırır. Bu olayın ardından gösteriler başlar, halk türbeye ve Şeyhe saygısızlıktan dolayı çok öfkelenir lâkin Şah duruma çok sert bir şekilde karşılık verir. Olay Ayetullah Hiri'nin müdahalesi sonucu sona erir.</p>
<p>Mustafa Kemal'in isteği üzerine bir grup uzman, Türkçe dilini, Arapça ve Farsçadan arındırılmak amacıyla görevlendirilmiştir.</p>	<p>1935'te Şah Rıza'nın emriyle, İran Akademisi, Farsça dilini yabancı dillerden arındırmak amacıyla kurulmuştur.</p>
<p>1928'de Türkçe alfabesi değişmiş ve Arapça alfabeyle yazışma yasaklanmıştır. Genç kuşakların Osmanlı İmparatorluğu'nun politik-kültürel geleneklerinden kesin olarak kopması sağlanacaktır. Arapça dili Din açısından önem arz etmekteydi nitekim Arapça dili ve yazışması Kuran dili ve yazışmasıdır.</p>	
<p>1928'de Anayasadan devletin resmi dini İslam'dır maddesi çıkarılmıştır.</p>	

<p>Türkiye’de kullanılan takvim Hicri takvime göre ayarlanmıştır lâkin 26 Aralık 1925’te bu takvim mülga ilan edilip yerine Gregoryen takvimi resmîyet kazanmıştır.</p>	<p>İran’da kullanılan Takvim Arapça aylarına göre ayarlanmıştır, lâkin devlet tarafından meclise sunulan bir yasa tasarısıyla takvimin başlangıcı güneş takvimine göre ayarlanması önerilmiştir.</p>
<p>1925’te Haftanın Resmi tatil günü Cuma’dan Pazartesi’ne değişmiştir, Cuma günü ki İslam Dini Açısından İbadet ve dinlenme günü olarak bilinir, bu yenilikle iş gününe dönüşmüştür.</p>	

Genel olarak bir sonuca bağlayacak olursak Türkiye’nin siyasal, hukuksal ve toplumsal birçok alan olmak üzere yapmış olduğu seküler reformcu anlayışla giriştiği devleti dönüştürme fikri İran’ın modernleşme sürecini etkilemiştir. Türkiye ve İran’da liderlerden başka aydınlarında varlığı ulus devlet ideolojisine katkı sağlamış ve devlet ideolojisinin kurumsallaşmasına örnek teşkil etmiştir. Rıza Şah’ın Türkiye ziyaretiyle birlikte gözlemlerde bulunması, ülkesinde hızlı bir modernleşmeyi uygulamak için Türkiye’yi model almasına sebep olmuştur. Batı dışı iki ülke olan Türkiye ve İran’ın kendine has dinamikleri ve farklı kültür kodlarından dolayı reformlar da benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkması çok doğaldır. Batılı olmayan iki devletin aynı hedeflerle çıktıkları yeni ulus devlet inşa etme sürecinde reform hareketleri sekülerizm paradigmasına dayalı olarak gerçekleştirmeleri tam anlamıyla istenilen sonucu vermemiştir. Denilebilir ki modernleşme hamleleri Cumhuriyet Türkiye’sinde tepkilere rağmen önemli bir ivme kazanırken, İran’da ise bazı konularda belli ölçüde kalıcılığı devam etmiştir.

Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme: Atatürk ve Rıza Şah

Cumhuriyetin siyasi, toplumsal ve eğitim kurumlarının ve aktörlerinin yenilikleri yayma başarısı Türk İnkılabının, Atatürk’ün güven ve kararlılık aşılmasının yanında, kökleşmesinin en önemli nedenidir. Türk inkılapları ve İran ya da Atatürk ve Rıza Şah üzerine İran vatandaşı aydınların Türkçe literatürde, çoğu sempozyum bildirisi, çalışmalarını 1980’i milat olarak okuduğumuzda zamana göre yorumların farklılığı dikkat çeker. 1980 sonrası İran’da ya da yurt dışında İranlıların çalışmalarına baktığımızda benzer (Rıza Şah aleyhine) olumsuz değişim görülür. Ancak Rıza Şah’ın Atatürk’e hayranlığı ya da onun yolunu izlemek istediği yönünde hemen herkes hemfikir. Tüm kaynaklar az veya çok bu vurguyu kullanır. Türk kaynakları da çoğunlukla aynı vurguyu kullanırlar. Rıza Şah’ın başarısızlığı ve Atatürk’ün başarılı olduğu noktasında ideolojik, dini tutum ve beklentilerin karşılanıp karşılanmadığı yönünde tercih-

ler öne çıkar. Bazen de başka bir karşılaştırma için onların “Tek Adam” lığı noktasında diktatörlükleri en iyi örnekler olur. Örnekleri uzatmak mümkündür. Ancak asıl yapılması gereken analitik çözümleme ve tüm olguların göz önünde bulunmasıdır. Bu yapıldığı zaman sübjektif yorumlamalar kendiliğinden en aza inecektir. Genel olarak baktığımızda Atatürk ve Rıza Şah hayat hikayelerinden ülkülerine kadar hatırı sayılır oranda benzerlikler taşırlar. Ancak devraldıkları siyasal, toplumsal ve kültürel miras ile yöneme yönelik ilgileri bağlamında bakıldığında asıl farklılığın, ölçünün ve dinamiğin burada yattığı görülür. Asker olmakla birlikte Atatürk, Osmanlı Devleti’nin en şiddetli siyasal kriz yaşadığı bir dönemde yetişmiş; bu krizlere çözüm arayışlarının içinde bulunmuş, kariyerini bile etkileyebilecek iniş çıkışlar yaşamış ve denilebilir ki büyük bir hayat tecrübesi kazanmıştır. Rıza Şah sade bir asker olarak başladığı askerlik kariyerine emin adımlarla ilerlemiş; teknolojiye merakı dışında, çok sade bir hayat yaşamış ve İran Devleti sayısız kriz yaşarken tüm gelişmelere ilgisiz kalmıştır. Bu durum iktidar süreçlerindeki tutumlarını esastan belirlemiştir. Atatürk’ün edindiği siyasal tecrübe ile bir dünyaya bakış geliştirmiş ve siyasal hedefler koymuş ve sırası geldiğinde uygulamaya koyarak sonuç almaya yönelmiştir. Ordu üzerinde büyük prestiji olmasına rağmen bu güce dayanmak yerine ikna, zaman kazanma ve son noktada kararlılık göstermiştir. Rıza Şah siyasi tecrübesinin olmamasının sıkıntısını iktidar sürecinde derinden hissetmiştir. Bu yüzden ordu gücünü elinde tuttuğu gibi onu sürekli güçlendirmeye yönelmiştir.

Atatürk ve Rıza Şah’ın içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumlar da farklılıklar taşır. Atatürk Osmanlı’nın son dönemlerinden itibaren gelişen kamuoyu bilinci, artan iletişim kanalları, toplumun bir kısmını temsil eden eğitimlilerin nicelik ve niteliğinin yanında bunların ortak bilinç oluşturabilecek birikim ve yeteneğe sahip olması, coğrafyadaki nisbi türdeşlik ve toplumun Batı’yla teması sonrası değişen alışkanlıkları, yaşam biçimleri ve dünya görüşleri Atatürk’ün avantajları olarak görülür. Rıza Şah ise kimlik tanımlamada güçlü yerel bağların olduğu ve toplumun çok renkli doğası, göçebelik ve köylülüğün yaygınlığı, Batı’yla temasın toplumsal düzeyde azlığı, kamuoyu yokluğu, iletişim ağlarının sınırlılığı, aydınların parçalı dokusu ve sürekli aralarında görüş ve anlayış farklılığının derinleşmesi, ortak bilincin oluşumuna katkı sağlayacak kanalların olmaması gibi noktalarda dezavantajlara sahiptir. Osmanlı/Türkiye bağlamında dinin toplum ve devlet katında hem inancın getirdiği serbest ortam hem de devlet ve toplumun laikleşmesi yönünde belli bir aşamanın kaydedilmesinin yanında siyasi bilince sahip din adamları sınıfının oluşmaması, Atatürk’ün işini kolaylaştıran gelişmelerdir. İran’da ise dinin ve din adamlarının toplum katındaki prestiji ve siyasal hayatın uzun zamandır içinde olmaları Rıza Şah’ın onlarla çatışmaktan kaçınma veya geri adım atma nedenlerini anlayabiliriz. Olaylar karşısındaki tutumlarını değerlendirdiğimizde Atatürk’ün soğukkanlı, uzak görüşlü ve kararlılığının karşısında Rıza Şah kişilik olarak sert mizaçlı,

şiddet eğilimli ve uzak görüşten yoksundur. Şunu da eklemekte fayda var Atatürk milli mücadele yaparak milletin gözünde güçlü bir prestije ve çevresinde nispeten iyi eğitilmiş bir kadroya sahiptir. Rıza Şah'ın kahramanlığı iç muhalif güçlere karşı ortaya çıkmış en azından toplumun bir kısmının peşin düşmanlığını kazanmıştır. Kullanabileceği kadroyu kendi yaratmak zorunda kalmıştır. Atatürk bir dünya görüşü oluşturmaya ciddiyetle eğilmiş ve zamanının çoğunu buna harcamış; siyasal örgüt yolu ve sık yurt içi gezileri ile toplumla sürekli temas kurmuş; sıkıntılı dönemlerde inisiyatif kullanmaktan kaçınmamıştır. Rıza Şah ne ideoloji ile uğraşmış ne de siyasi örgütlenmelere inanmıştır. Toplumla temas kanalları da kapalı olmuştur. Atatürk, geniş kapsamlı bir Batılılık anlayışını geliştirmiş, buna mesleki görevlerinin dışında bir boyut kazandırmayı bilmiştir. Hatta daha da ileriye giderek ve Batıcılığı yalnız bir devlet reformu gereği de saymayarak, Batıcılığın içindeki kültür bütününden derin bir şekilde esinlenmiştir. Bir reform anlayışını birbirinden ayrı parçalar olarak değil, fakat kendi zihninde bir bütün olarak organize etmek ve bunu realizmini kaybetmeden, fakat aynı zamanda sebatla izlemek, kişiliğinin önemini göstermektedir. Türkiye'ye nazaran İran'da kısır tartışmalar ve inkılapların uygulamasında tereddütler gecikmesini ve başarı şansını etkilemiştir. Türk inkılabı, rakip alanların tasfiyesinde yaşanan başarının üzerine bina edilmiştir. İran'da ise her inkılap adımından sonra güçlü muhalif sesler yükselmiş; devlet gücü bunları bastırmak için çok çaba harcamak zorunda kalmıştır. İran'da karar merciinin belirleyiciliği, oldu-bittiler üzerinden modernleşme adımlarının yürütmesine neden olduğundan hem aydınlar hem de halk içselleştirmede güçlük yaşamıştır. Türk inkılabı belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreci yaşamıştır. Toplum katlarından insan devşirilmesinde eğitime verilen başat rol aynı olmakla birlikte Türkiye'nin devraldığı miras İran'a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür. İran birçok eğitim kurumunu yeniden kurmak ve geliştirmek zorunda kalmıştır.

Atatürk, tarihi bir şahsiyet olarak ortaya çıkışından itibaren "ulu önder" ve "Türk'ün Atası" olarak betimlenmiştir. Rıza Şah'ın modernizasyon programları için atadığı bazı iyi eğitilmiş teknokratlar Rıza Şah'ın davranışlarını ve konuşmalarını utanç verici derecede kaba olarak değerlendirmiştir ve bazıları da onun kültürsüzlüğünü küçümsemiş ancak hiçbiri bunu yüzüne söylememiştir.²⁹ Atatürk, Batılı fikirlere açık Selanik şehrinde doğmuş, Osmanlı Devleti'nin modern okullarında okumuştur. Aydınlanma düşüncesinden, Fransız İhtilali'nin özgürlükçü fikirlerinden etkilenmiştir. Batı'nın önde gelen düşünürleri Jean Jacques Rousseau, Montesquieu ve Voltarine'i gençlik yıllarından itibaren bilmiş ve okumuştur. Bu nedenlerle kendine özgü bir medeniyet tasavvuruna ve sistematik düşünebilme yeteneğine sahiptir. Atatürk, Batı medeniyetini yaratan temel olgu-

²⁹ A.g.e., ss. 275.

nun kişinin tek başına meşruiyet kaynağı olarak kabul edilmesinde saklı olduğunu belirtir ve bu sebeple cemaat, tarikat, mezhep gibi bütün geleneksel bağlardan sıyrılmasının önemli olduğunu belirtmektedir. Ona göre medeniyet ve kültür birdir aynı şeydir. Dünyada pozitif bilimlerin rehberliğinde tek bir medeniyet vardır.³⁰ Bu medeniyette muasır medeniyettir. Etimolojik kökeni çağdaş, zaman olan bu sözcük aslında Batı medeniyetini baz alarak söylenmiştir. Atatürk'ün amacı Batı medeniyetinin içinde Türk milli kimliğinin baskın olduğu bağımsız bir ulus devlet yaratmaktır. 1926 yılından itibaren Türkiye'de ilk Atatürk heykellerinin görünmeye başlamasıyla etrafında bir kişilik kültü oluşturulmuştur.³¹

Rıza Şah'ın Atatürk' hayranlığı ya da onun yolunu izlemek istediğine tüm kaynaklarda az veya çok vurgu yapılmıştır. Genel olarak Atatürk ve Rıza Şah'ın hayat hikayelerinden ülkülerine kadar bir benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Ancak devraldıkları siyasal, toplumsal ve kültürel miras ile yönetime yönelik ilgileri bağlamına bakıldığında asıl farklılığın ve dinamiğin burada yattığı görülür. Asker olmakla birlikte Atatürk, Osmanlı Devleti'nin en şiddetli siyasal kriz yaşadığı bir dönemde yetişmiş, bu krizlere çözüm arayışlarının içinde bulunmuştur. 1923 yılında Cumhuriyet'i ilan etmek, siyasal düzeni değiştirmek Atatürk'ün dört yılını almıştır. Saltanatın kaldırılışından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde reformist cepheyi tek bir bayrak altında toplamak, gönülsüz siyasileri pasifize etmek ve Halk Partisi'ni kurmak için de bir yıldan fazla zaman harcamıştır. Öte yandan Rıza Şah için bu süre bir aydan daha uzun olmamıştır.³² Rıza Şah, İran Devleti sayısız kriz yaşarken tüm gelişmelere ilgisiz kalmış ve bu iktidar süreçlerindeki tutumlarını kökten belirleyici olmuştur. Atatürk'ün süreçlerde edindiği siyasal tecrübe ile dünyaya bakış açısı geliştirmiş, siyasal hedefler belirlemiş ve yeri geldiğinde bunların hepsini uygulamaya koyarak sonuç almaya yönelmiştir. Rıza Şah ise siyasi bir tecrübesinin olmamasından dolayı büyük sıkıntılar yaşamıştır. Atatürk ve Rıza Şah'ın içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumda farklılıklar taşımaktadır.

Atatürk Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren gelişen kamuoyu bilinci, artan iletişim kanalları, toplumun bir kısmını temsil eden eğitimlilerin nicelik ve nitelik bakımından ortak bilinç oluşturabilecek yeteneklere sahip olması Atatürk'ün avantajları olarak görülür. Rıza Şah ise güçlü yerel bağların olduğu, göçebelik ve köylülüğünün yaygınlığı, Batı'yla temasın toplumsal düzeyde azlığı, iletişim ağlarının sınırlılığı gibi dezavantajlar mevcuttur. Türkiye'de toplumun laikleşmesi yönünde belirli bir aşamanın kaydedilmesinin yanında siyasi bilin-

³⁰ Mango, A. (2016). *Atatürk: The biography of the founder of Modern Turkey*. Abrams, s. 176.

³¹ Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 11.

³² A.g.e., s. 51.

ce sahip din adamlarının oluşmaması, Atatürk'ün işini kolaylaştıran gelişmeler olmuştur. Rıza Şah ise İran'daki din adamlarının ve dinin toplum katındaki önemi ve siyasal hayatın içinde uzun süre olmalarından kaynaklı sıkıntılar yaşadığını söylemek mümkündür. Atatürk, bir dünya görüşü oluşturmayı ciddiye almış ve zamanının çoğunu buna ayırarak sık sık yurt içi geziler yapmış, toplumla hep temas halinde olmuştur. Rıza Şah ise toplumsal temas kanallarına kapalı bir şekilde ilerlemek istemiştir. İran'da modernleşme atılımları hızlı şekilde oluşmaya çalışıldığı için hem aydınlar hem de halk içselleştirmede güçlük yaşamıştır. Türk inkılabı ise belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreçlerinden geçmiştir. Türkiye'nin devraldığı miras İran'a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür. İran birçok eğitim kurumunu yeniden kurmak ve geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu sebeplerden dolayı iki liderin benzer süreçleri olmakla birlikte birbirlerinden ayrılan çok keskin çizgileri de mevcuttur. Yine de her iki lider de tarihsel süreçte modernleşme süreçleriyle damga vurmuşlardır.

Sonuç

Türkiye ve İran stratejik bakımdan büyük öneme sahip iki ülkedir. Türk-İran ilişkileri köklü bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. İran toprakları, Orta Doğu'nun Asya'ya açılan kapısı olarak kabul edilmektedir. Kuzeyinde uzanan Hazar Denizi ile güneyinde Hint Okyanusu arasında bir kapı görünümünde olan İran toprakları, kilit bir konumdadır. İran, çok yönlü çağrışımların etkisine dayalı olarak, kültürel bir dünyayı ifade eder. Farklı türde toplumların birbirleriyle karşılaştıkları, toplumlar arası ilişkilerin çokluğu sebebiyle önemli bir yere sahip olan Yakın Doğu, uygarlıklarında beşiği sayılmıştır. İran, dünya tarihinin en önemli devletlerinden birisidir ve İlk Çağlardan günümüze etkisini koruyabilmiştir. İran, belli bir süre Yakın Doğu uygarlıklarının sözcüsü ve öncüsü konumunda olmuştur. Söz, yazı ve bilgiye çok önem verilmiştir. Tarihte ilk kez İslamlaşmasına rağmen Araplaşmayan kendi dil ve geleneklerini koruyan ve Araplar üzerinde siyaseti oluşturan bir devlet olmuştur³³ Oldukça önemlidir ki Türkler, İslamiyet'i önce İran aracılığıyla tanımış ve siyaseti de İran'dan öğrenmişlerdir. Farsçayı devlet dili olarak benimsemişler daha sonrasında Osmanlıca'yı oluşturmuşlardır. Böylesine köklü geçmişe dayalı ilişkiler Türkiye ve İran arasında çeşitli dönemlerde yönetici elitlerin de aracılığı ile değişikliğe uğrasa da günümüze değin süregelmiştir. İran öyle bir sistem oluşturmuştur ki devlet başkanının kişiliği, çevresine kazandırdığı önem ve bütün bunların toplum yaşantısı üzerinde doğurduğu etkiyle merkezîyetçilik, toplumlar üstü nitelikte bir siyaset anlayışı ortaya

³³ Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları* (Vol. 279). Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.93.

çıkarmıştır. Öyle ki Şah, dünya üzerinde Tanrı'nın benzeri sayılmış ve İran ülke olmaktan önce bir ordu olarak kendini görmüştür. Rıza Şah döneminde de ordunun önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Günümüz İran'ı da gerektiğinde büyük ülkelere kafa tutarak ordusuna güvendiğini sıklıkla vurgulamaktadır. Ulusal kimlik her ne kadar modern çağın bir icadı olarak görülse de İranlılar arasında ulusal bilinç, modern çağdan çok öncesine dayanmaktadır. Şehname, İran kimliğinin monarşi kurumundan ayrılmaz olduğunun destansı kanıtıdır. Buna göre, Şah olmazsa İran da olmazdı. Fakat 1979 devrimine gelindiğinde bu destanın şahları övmek değil onları lanetlemek amacıyla yazıldığı tartışılmıştır.³⁴ İran günümüze değin birçok değişikliğe uğramış bir ülke olarak halen karmaşıklığını korumaktadır. Ele alınan çalışma belirli bir dönemi kapsadığı için bazı kısımlara yüzeysel değinilmiştir.

Hem Türkiye hem de İran'da siyasal bir tercih olarak ortaya çıkan modernleşme, güçlü geleneksel kodların var olduğu ve siyasal bağlılığın, ferdi silikleştirdiği bir ortamda başlamıştır. Türk ve İran modernleşme çabaları büyük çapta paralellik göstermiş ve Türk modernleşmesinin İran'daki modernleşme adımlarının şekil ve içeriğine tesir etmiştir. Tarihi, coğrafi, kültürel, sosyal ve siyasal koşulların ve imkanların nispi farklılığına rağmen İran modernleşme adımlarının, en azından görünürde ve Rıza Şah dönemi kapsamında, Türk modernleşmesini izlediği söylenebilir. Günümüze değin yaşanan krizler ve Türkiye'nin siyasal tercihlerinin üzerinden modernleşme problemleri odağında "Atatürk ve Türk modernleşmesi" hakkında çok yönlü tartışmalar hala sürmektedir. İran'da ise Rıza Şah'ın modernleşme çabalarının yetersizliği, Şii dini kurumlaşmasının tasfiye edilememesi, petrole dayalı hızlı ama eşitsiz toplumsal dönüşümün yaşanması, muhalif unsurların sürekli baskı altında tutulması ve Pehlevi hanedanının toplumsal bütünleşme için bağlılık kodları yaratamaması/ bunun için çaba harcamaması gibi olumsuzluklar ülke içinde yönetim karşıtı hoşnutsuzlukları sürekli canlı tutmuştur. Bu hoşnutsuzluklar, muhalif unsurların çabaları ile bir devrim sürecine kaynaklık etmesine ve dönüşmesine yol açmışsa da asıl neden modernleşmenin yarattığı çok yönlü krizlere devletin ya da siyasi yönetimin çözüm üretmemesi ile ilgilidir.

Modernleşme değerlendirmeleri ülke öncelikli olmakla birlikte Rıza Şah, Atatürk'ü izlemiştir. Bunu kanıtlar nitelikte olan Yurt dışına yapmış olduğu tek ziyaretin Atatürk'ün Türkiye'sine olması anlamlıdır. Atatürk'te İran'ı yakından takip etmiş ve İran'ın da Batılılaşmasını arzulamıştır. Her iki lider şahsiyet, tarihsel süreçte ülkelerinin modernleşme çabalarına damgalarını vurmuşlardır. Rıza Şah unutulup giderken Atatürk bugün hala tartışılıyorsa bıraktığı mirasın, hatıranın ve zihniyetin bir kıymeti var demektir. 1979 Dev-

³⁴ A.g.e., s. 6.

rimi, içinde çok çeşitli nedenler olmakla birlikte, özünde modernleşmenin olumsuzluklarından beslenmiştir. Günümüzdeki durumdan baktığımızda Türkiye laik ve demokratik bir ülke görüntüsü sunarken İran, rejim ve ideoloji olarak dini/muhafazakâr ve anti-demokratik bir ülke görüntüsü içerir. Modernleşmenin kuramsal çerçevesinden baktığımızda Türkiye, eksiklikleri olmakla birlikte, birçok yönüyle modernleşmiş bir görüntü sunarken İran modernleşmenin zihniyet dünyasından sapmış olmakla birlikte yeni bir geleneksellik ya da muhafazakârlık örneği sunmaktadır.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2020). *Modern İran Tarihi*, D. Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Alkan, A. T. (1993). *Doğu ve batı karşısında Cemil Meriç* (Vol. 100). Akcag.
- Atabaki, T. (2010). *Devlet ve Maduniyet. Türkiye ve İran'da Modernleşme Toplum ve Devlet*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Axworthy, M. (2016). *İran Altın İmparatorluğu Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, (Çev. Özlem Gitzmez), Say Yay.
- Black, C. E. (1989). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Ankara: Verso Yayınları.
- Coşar, S. (1999). Türk Modernleşmesi: 'Aklileşme', 'Patoloji' Tıkanma, *Doğu Batı, Düşünce Dergisi*, 2(8), 69-82.
- İnalçık, H. (2007). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- İnsel, A. (2001). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul
- Kayalı, K. (2015). *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs ve 12 Mart*, İletişim Yayınları, 6. Basım, İstanbul.
- Kılıçbay, M. A. (2000). Türk Modernleş(eme)mesi Türk Post-Modernleşmesi, *Doğu Batı*, 85-88
- Lerner, D. (1964). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. US: Mac-Millan Pub. Co
- Lewis, D. (2008). *Orta Asya'daki tiranlığın cazibesi*. New York: Columbia Üniversitesi Yayınları.
- Mango, A. (2016). *Atatürk: The biography of the founder of Modern Turkey*. Abrams.
- Mardin, Ş., Mümtaz'er Türköne, & Önder, T. (2012). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mırsepaşı, A. (2014). *Teemmoli Der Modernite-i İranî*, Çev. Celal Tevekkoliyan, Tahran: Sales Yayınları.
- Sarıbay, A.Y. (1995). *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası Milli Selamet Partisi Örnekolayı*, (1.baskı), Alan Yayıncılık, İstanbul
- Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygurlukları* (Vol. 279). Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Zürcher, E. J. (2010). Kemalist Cumhuriyette Osmanlı Mirası. Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, *Toplum ve Devlet*, 119-137